

.....
поступового звуження урядової бази в Словаччині в умовах початку Світової економічної кризи, що внутрішньо ослабляло Чехословацьку республіку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Českoslovenští politici 1918-1991. Stručné životopisy / Uspořádal Martin Hodný / . – Praha, 1991.
2. Dějiny Skovenska v datech. – Praha-Bratislava, 2008.
3. Olivová V. Dějiny první republiky. Praha, 2000.
4. Politická elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha, 1998.
5. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk. – Praha: Paseka, 2004.

Кравчук О. Н. СЛОВАЦКИЕ ПОЛИТИКИ В ПРАВИТЕЛЬСТВАХ ЧСР

В статтє показано участие словацких политиков в правительствах ЧСР, социальная база правящей коалиции в Словакии, особенности политического развития словацкого общества в 1918 – 1929 гг.

Ключевые слова: Чехословацкая республика, правящая коалиция, социальная база, политическое развитие.

Kravchuk O. M. THE SLOVAK POLITICIANS IN THE GOVERNMENTS OF CSR IN 1918-1929

The article is devoted to the participation of Slovakian politicians in the government of CSR, the social basis of the ruling coalition in Slovak, peculiarity of the political development of Slovak society in 1918 – 1929.

Key words: Czechoslovak republic, the ruling coalition, the social basis, the political development.

УДК: 94 (477) «19»

В.В. Очеретяний

ДЕРЖАВНИЦЬКА ПОЗИЦІЯ М.А. СЛАВИНСЬКОГО НА З'ЇЗДІ НАРОДІВ РОСІЇ 8-15 ВЕРЕСНЯ 1917 Р.

В запропонованій статті досліджується суспільно-політична діяльність М.А.Славинського(1868-1945) видатного українського історика, етнолога, літератора, перекладача, публіциста, поета і дипломата.

Ключові слова: з'їзд, автономізм, федералізації, національне питання.

В той історично короткий проміжок часу, коли йшов процес становлення Української державності, Українська Центральна Рада займалася питаннями формування національних військових частин, розподілу землі між селянами, розвитку культури, освіти та багатьма соціально-культурними проблемами українського народу. Не стояла вона осторонь проблем, пов'язаних з майбуттям нової Росії, яка постала після лютневої революції і була на роздоріжжі. Керівництво Центральної Ради, маючи незаперечний авторитет серед інших народів колишньої Російської імперії, намагалось zorganizувати політичне життя та врятувати від розвалу приречену Росію.

Наявні публікації про М. Славинського у цей період носять здебільшого біографічний характер. Серед них слід виділити дослідження В. Верстюка, Т. Осташко, А. Болабольченка, Г. Стрельського, Р. Скорульської, Р. Харчук [3].

Певний внесок у втілення принципів автономізму, федералізації України було зроблено українським громадсько-політичним діячем націоналогом, та дипломатом М.А. Славинським. Бо саме за його активної участі, як голови Особливої наради з розробки обласної реформи у ранзі міністра у Києві пройшов З'їзд представників народів і областей, які прагнули до федеративної перебудови Російської республіки.

Виконуючи квітневу постанову Українського національного конгресу від 8 квітня 1917 р., де в резолюції № 4 говорилося, що Український національний з'їзд доручає Центральній Раді взяти якомога скоріше ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці національно-територіальної автономії на демократичних підставах в Федеративній

Російській Республіці [27, с. 61], та вимоги декларації Генерального Секретаріату, опубліковані 27 червня 1917 р., в яких зазначалося, що «Секретаріат в справах міжнародних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно – федеративний лад Російської Республіки та для порозуміння українців на цих основах з іншими національностями. На першому плані перед Секретаріатом міжнародних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовки матеріалу до цього з'їзду» [27, с. 159]. Центральна Рада скликала 8-15 вересня 1917 р. З'їзд представників народів і областей, які прагнули до федеративної перебудови Російської республіки, або просто З'їзд народів. В ньому взяли участь 91 депутат від 20 національностей [23, с. 30]. Делегатів з правом вирішального голосу було 84, крім того, з правом дорадчого голосу на з'їзді були присутні 6 поляків та один представник Тимчасового уряду [18, с. 303].

Провідною ідеєю з'їзду була перебудова демократичної Росії на федеративних принципах. Діячі Української Центральної Ради висували та видстоювали таку концепцію, тоді як Тимчасовий уряд у Петербурзі намагався зберегти єдність імперії і протиставлявся навіть вимогам автономії для неросіян, додаючи в ній загрозу сепаратизму [11, с. 54]. Цю позицію підтверджував представник Тимчасового уряду М. Славинський який заявив, що Тимчасовий уряд «не вважає себе у праві перед Установчими Зборами проголосити федеративний устрій, але він не перешкоджає всякій роботі на місцях, яка стремить до утворення не тільки автономного, але й федеративного ладу» [7, с. 154].

З'їзд народів проходив на політичному тлі, що склалося в Україні в результаті прийняття II Універсалу, який з одного боку закріпив статус Генерального Секретаріату як крайового органу виконавчої влади, а з іншого, – містив положення, згідно з якими реалізація автономії України ставилася в залежність від скликання Всеросійських Установчих Зборів. В той час, як московська демократія дошукувалась в українському визвольному русі зерен безоглядного сепаратизму та самостійництва, небезпечного для «єдиного революційного фронту», українська політична думка, йдучи за своїми давніми федералістськими традиціями, багато працювала над втіленням в життя на просторах бувшої самодержавної централістичної Росії великої ідеї федеративного співжиття народів [25, с. 20]. Тому Центральна Рада вирішила провести у Києві з'їзд представників національностей, що прагнули до федеративної перебудови держави. На з'їзд покладалися надії про майбутню перебудову та оновлення Росії. В тогочасних газетах зазначалось: «Сьогодні у Києві відкривається скликаний Центральною Радою з'їзд народів Росії, які разом з українським народом домагаються федеративної демократичної республіки і широкої політичної автономії [13, с. 1].

На з'їзд прибули представники різних народів Російської імперії: 6 – білорусів, 2 – грузини, 4 – естонці, 10 – євреїв, 11 – донських козаків, 10 – латишів, 9 – литовців, 6 – поляків, 6 – румунів, 3 – росіяни партії соціалістів-революціонерів, 10 – татар, 5 – тюрків – всього 93 особи [26, арк. 1; 14, с. 3; 2, с. 139]. У газетах того часу про приїзд представника Тимчасового уряду повідомлялось: «6 вересня О. Керенський мав довгу розмову з головою особливої наради з розроблення краєвої реформи М. Славинським, з приводу з'їзду народів, що має відбутися 8 вересня у Києві. Визнаючи велике значення цього заходу О. Керенський визнав за необхідне прислати М. Славинського на з'їзд представником Тимчасового Уряду» [6, с. 3]. Ось, що згадував про відкриття з'їзду М.С. Грушевський. «З'їзд відкрився під <...> уваги й заінтересування Тимчасового уряду і самого диктатора Керенського. М. Славинський наш старий київський приятель, що, примошуючись на мажі великої російської революції, одержав голосний титул, але цілком персональний пост голови «комісії для розроблення обласної реформи», впав на щасливу гадку побувати в Києві в ролі представника уряду на з'їзді народів, дістав у Керенського мандат і як чоловік петербурзький і в пресових обходженнях бувалий обставив свою місію відповідною рекламою: представників преси поінформував про неабиякий інтерес самого Керенського до з'їзду, що йому він, мовляв, надає велику вагу і тому признав конче потрібним мати на нім свого представника; не без його ж участі, може, Телеграфне агентство дало наказ своєму представникові організувати якнайширшу інформацію. З'їздові, таким чином, приготували ефектний виступ: київські офіціальні верхи, з одного боку, київська преса – з другого, виявили велику увагу і повагу до з'їзду, а за ними й громадянство, українське й неукраїнське, як то кажуть, підтяглось: виявило і заінтересування і відповідно піднесений настрій» [4, с. 138].

В перший день роботи з'їзду зібралось усього 55 представників [8, с. 2].

Вступні картки, – як згадував далі М. Грушевський – було розібрано заздалегідь, ще 5 вересня, і багато даремно добивалися вступу [4, с. 138]. У перший день роботи з'їзду, 8 вересня зібралось всього 50 делегатів. Від багатьох інших народів надійшли телеграми, що їхні представники їдуть на з'їзд [24, с. 288].

8 вересня розпочав роботу з'їзд почесним головою якого було обрано М.С. Грушевського, тоді ж була обрана президія, крім М. Грушевського (голова), увійшли І.І. Красовський (білорус), І.А. Бараташвілі (грузин), А.Г. Юргенштейн (естонець), Н.С. Сиркін (єврей), А.А. Долгов (козак), К.О. Бахман (латиш), В.М. Бельський (литовець), В.Г. Чижевський (румун), А. Сеттаров (татар), Ш.Б. Рустамбеков (тюрк), М.І. Шраг (українець) [26, арк. 1]. Секретарем організаційного бюро був М.М. Любинський [4, с. 138].

В урядових колах столиці М. Славинський вважався фахівцем з національного питання. Ще під час утворення Тимчасового уряду, 11 червня 1917 року, за пропозицією О. Керенського, М. Славинський був призначений головою Особливої наради з розробки обласної реформи у ранзі міністра. Славинський мав подати проект влаштування федеративної Російської держави, «узгодивши виявлені деякими областями Росії потреби в автономних формах управління з інтересами інших областей, які таких вимог не висували, а також із інтересами державної цілості» [17, с. 13]. У власноручних свідченнях М. Славинський в НКДБ УРСР «згадував» про це так: «В період Тимчасового уряду я був призначений представником Особливої наради з розробки обласної реформи в напрямку федеративної Росії [5, арк. 24], я повинен був запропонувати проект Федеративної Російської держави, вказавши яким областям надати автономію» [5, арк. 90]

Ідеологічними засадами розв'язання, на думку М. Славинського, національного питання є «Маніфест про братство народів» великого князя Миколи Михайловича, яким він хотів приховати справжні причини анексії Галичини в 1914 р. [28, с. 49].

Позиція М. Славинського на з'їзді народів була своєрідною. Будучи близько знайомим з М. Грушевським, він намагався всіляко підтримувати прагнення Центральної Ради до автономії, але представляючи інтереси Тимчасового уряду на з'їзді все ж відстоював централістську урядову позицію, наголошуючи на головній ролі у всіх процесах федералізації і автономізації окраїн Російської імперії уряду у Петербурзі.

В перший день роботи з'їзду, засідання якого тривало близько півтори години, висловились тільки представники Центральної ради, Тимчасового уряду, Генерального секретаріату, Київської міської думи і польських делегатів.

Засідання З'їзду народів відкрив голова Української Центральної Ради М.С. Грушевський, який у виступі підкреслював, що це зібрання народів у Києві має слугувати початком перебудови на федеративних підвалинах не тільки Росії, але й цілої Європи. Другим виступав представник Тимчасового уряду М. Славинський. Як згадував М.С. Грушевський у спогадах: «Потім ефективну промову-привіт від Тимчасового уряду проголосив Славинський, виправдував його, що він не скликав сам такого з'їзду, через навалу різних справ; висловив переконання, що Установчі збори уставлять федеративний лад, але, мовляв, для його здійснення треба багато приготовчої праці, яку найкраще можуть перевести самі народи спільними силами, за спільним порозумінням. Досі Київ не чув ще таких спочутливих тонів з уст представника Тимчасового уряду, і хоч представник був досить припадковий, – наш таки Максим Антонович, – промову його слухати [було] дуже приємно» [4, с. 139].

Виступ М. Славинського на з'їзді першого дня роботи був зустрінутий з зацікавленням та певною ейфорією серед гостей, представників від різних народів Російської імперії. Висвітлюючи позицію Тимчасового уряду, на відкритті М. Славинський зазначав: «Шановні збори, від імені Уряду Російської Республіки маю честь привітати перший з'їзд народів Росії і побажати, щоб ваша праця лягла першим каменем федеративної Росії. З'їзд відбувається не в столиці і не з наказу Уряду, а в Києві і з ініціативи Української Центральної Ради. Але в цьому факті ніяким способом не треба шукати суперечности. З'їзд має державне значення. В Росії для окремих частин – це форма автономії, для всього цілого – автономно-федеративний лад» [9, с. 1].

М. Славинський говорив, що гинуть не народи а гинуть держави. Бо народ, як живий організм загинути не може. Свідченням порятунку Росії є цей з'їзд на який приїхали представники різних народів які думають не лише про власні інтереси облаштування свого державницького життя а й подальшу долю Росії. «Свобода Росії куплена кров'ю всіх, це буде положено в основу перебудови держави» [9, с. 1].

«Уряд заснував у липні місяці комісію для розроблення національної і краєвої реформи, головою котрої маю честь бути я» [8, с. 2; 9, с. 1].

Підкреслив, що в цій нараді беруть участь якраз представники народів. «Нарада немає ціллю робити законопроект про самоуправління; ті проекти мають вироблятися на місцях, а нарада тільки погодить ті суперечності, які можуть бути між ними. В складі уряду в цей час нема нікого, хто виступав би проти федеративного устрою Росії, бо всі бачать, що в цім єдиний порятунок Росії» [9, с. 1].

М. Славинський наголосив, що цей з'їзд повинен був скликати сам уряд у Петрограді, але він тепер занадто заклопотаний. «В тому, що з'їзд скликаний не російським правительством, а Центральною радою, нема нічого дивного, бо в наш час не повинно бути централізму і поділу на державні і недержавні народи, а всі народи мають бути державними...» [24, с. 289].

Як представник Тимчасового уряду заявляв делегатам з'їзду. «Сама громадянська воля в державі ще не забезпечує народів від національного гніту. Таке забезпечення можливе тільки при автономному ладові» [24, с. 289].

Наголошував, що певні зміни в політичному житті вже відбулися. «Новий лад в Росії уже оповіщено республіканським» [1, с. 237]. «Установчі збори, безсумнівно, підтвердять це. Вони назад не підуть, а можуть піти тільки далі вперед. Уже і тепер ми зібрались в Києві – столиці фактично автономної України» [24, с. 289].

«Правительство іде назустріч тій праці, що веде не тільки до автономії, а і до федерації» [1, с. 237]. Далі М. Славинський висловив певні сумніви, що до чистих форм федеративності в Росії шлях буде довгим. На перших порах автономія країв і народів Росії буде виявлятися в різних формах: від крайового земського самоуправління до широкої національно-територіальної автономії. «Для цього прийдеться багато попрацювати. Народи і краї Росії уже до цієї праці взялись. Правительство, з свого боку, утворило особливу нараду в справі крайової реформи... Тільки спільною працею утворено буде в Росії демократичну федеративну республіку» [24, с. 289].

Він запевнив, що російська революція дала початок незвичайному зросту національної ідеї, зв'язаної з автономізмом і федералізмом. Поряд з політичною свободою може розвиватися і національний гніт. Тому потрібно будувати такий лад, щоби цього гніту не було, а це можливо зробити лише при федеративному устрої. «Уряд вже проголосив демократичну республіку. Установчі Збори не підуть назад, а вперед і вони заведуть в Росії федеративний лад. Але Росія така велика, що новий устрій завести вдасться не зразу» [16, с. 18].

Щоб ці зміни відбулися наголошував М. Славинський, потрібно багато працювати. «Таку саме працю має перед собою з'їзд. З'їзд повинен пам'ятати, що трудом поодиноких груп нового строю в Росії не можна буде завести, а лише спільними силами, співробітництвом всіх народів Росії» [16, с. 19].

Другий день роботи запам'ятався промовами М. Грушевського та М. Славинського.

У спогадах М. Грушевський згадував: «На мою промову, що набула програмного характеру цілого з'їзду, відповів Славинський дуже тактовно і влучно. Почав із запевнення, що як представник Тимчасового уряду вповні погоджується з гадками, висловленими мною, що народи не гинуть, а гинуть держави, і Російську державу може врятувати дійсно тільки федеративна перебудова, і се, мовляв, розуміє і сам уряд: до нього не треба ставитися так, як до уряду старого, серед нього нема вже противників автономії й федерації і т. д.» [12, с. 141].

М. Славинський, у свою чергу, відповідаючи на слова М. Грушевського, заявляв, що він цілком поділяє всі думки, висловлені М. Грушевським, і, що О. Керенський доручив передати з'їздові: «передайте від мене з'їздові, що вільна Росія може бути тільки децентралізованою, з цією настановою я й приїхав на з'їзд» [19, с. 1].

«За волю Росії всі народи лили свою кров. Під час повстання в Петербурзі половину повстанців – вояків в Павловськ і інших полках – складали українці» [24, с. 259]. Наголошував, М. Славинський і на тому, що здобутою волею будуть користуватись всі народи. Запевняючи делегатів у неворожості уряд у столиці Росії. І теперішній уряд виходить з народу і дбає про добро всіх громадян. Зараз немає спеціально урядових кіл і в склад міністерства можуть входити різних кіл і течій. «Ті групи, що досі стояли за централізм, починають тепер проймаються ідеями автономізму і федералізму. Тільки спільною працею всіх живих сил всіх народів Росії, спільною їх працею з правительством може бути досягнуто збудування нової демократичної федеративної республіки Росії» [24, с. 259].

Під час завершення з'їзду М. Славинський наголосив на державницькій концепції, яку він відстоював тут як представник Тимчасового уряду: «Можна було сподіватись, що права окремих народів стануть в суперечність з суверенними правами того цілого, в чому ці народи є частинами. Тепер треба сподіватись, що всі ці народи, з представників яких складається з'їзд, будуть з'єднані спільною думкою з тим народом, котрий тут був мало представлений, та з Тимчасовим революційним правительством Російської республіки, котра – я вірю в це – скоро стане федеративною» [24, с. 306].

Далі М. Славинський пригадав про з'їзд представників народів, який відбувся в 1905 р., де він був присутній і зазначив, що і тоді, так само як тепер, представники народів висловлювали однакові думки. Завдяки цьому народи тепер зійшлися і подали один одному руки, щоб утворити нову державу на основі волі, рівності і братерства. Він зазначив, що до цього часу між демократичними партіями різних народів не було єдності в поглядах на ідею федерації, але тепер і в цьому питанні демократії народів об'єдналися. «Після того, як революція знищила панування невеликої купки, влада перейшла до демократичних мас одного тільки народу. Та для того, щоб держава була дужою і тривалою, треба, щоб всі народи Росії взяли участь в творчій державній праці» [24, с. 306].

Як представник наради з питань розробки обласної реформи М. Славинський заявляв, що перші кроки зроблені і по шляху цих народів піде російська демократія і Тимчасовий уряд нині демократичної, а в майбутньому федеративної Російської республіки. Зазначив, що старий уряд в цьому напрямку робив тільки те, що могло відштовхувати від Росії її народи, але вони попри таку позицію єднаються навколо неї. Наголошував, що в цій позиції потрібно дякувати російській демократії, яка ніколи не відносилася неприхильно до недержавних народів які її населяють. «Стара власть погинула і прийшла нова. Вона не зуміла принести рятунку Росії, бо складається з представників одної тільки руської демократії, а не демократій всіх народів. Не довго прийдеться ждати на здійснення ідей з'їзду, бо їх цілком приймуть Установчі Збори, які будуть З'їздом народів Російської федерації. З'їзд має значення не тільки для Росії, а всеї Європи, бо зближує її до великої ідеї-братства народів» [16, с. 45].

М. Грушевський з цього приводу згадував: «Дозвольте мені також іменем цілого з'їзду висловити задоволення з того, що Тимчасове правительство доручило сво[є]му представникові взяти участь в нашій праці і тим засвідчило своє серйозне відношення до справи. Від імені з'їзду я звертаюсь до вас, Максиме Антоновичу! Ми в своїй праці нічим не тайлись від вас. Ви мали вступ на всі наші закриті засідання, чули все, що ми говорили, бачили, як щиро, без задніх думок, ставились ми до справи. Отже, передаючи Тимчасовому правительству наші постанови, ви зможете засвідчити наші щирі бажання якнайкраще упорядкувати Російську державу» [4, с. 144].

Звертаючись до делегата Славинського. Прошу переказати почуття вдячності Тимчасовому уряду за те, що він віднісся з усією серйозністю до нашого з'їзду [16, с. 47].

Виступ М. Славинського у останній восьмий день роботи з'їзду 15 вересня 1917 р., ознаменувався красномовністю та певним пафосом який можна було почути з його вуст.

«Досі серед великоруської демократії не було об'єднання щодо нового ладу, але я певен, що з часом вона піде за вами. Досі немає також твердої дійсної влади. З рук камарильї державність перейшла до рук демократії лише одного народу-великоруського. Тому-то вона така хистка і неповна. Треба, щоб держава використовувала сили всіх народів – формою цього є федерація» [16, с. 47].

Далі М. Славинський говорить, що з'їзд дав ідею яку потрібно не забути а втілювати в життя. «Будемо надіятись, що на землі, политій кров'ю багатьох мільйонів взросте велика європейська, а за нею й світова федерація!» [16, с. 48].

В основній резолюції З'їзду народів, до якої схильно поставився М. Славинський, наголошувалося, що Росія повинна бути федеративно-демократичною республікою. Було також затверджено постанову про національно-територіальну автономію, в якій, зокрема, говорилося: «Кожна з національностей, що живе в Росії, має право на національно-персональну автономію, на оформлення нації в загально правний союз, який охоплює її членів зі всіх просторів держави» [23, с. 31].

З'їзд, визнавши право кожного народу на самовизначення та рівноправність усіх націй і народностей і висунувши вимогу переорганізувати імперію на демократичну федеративну республіку, засновану на полінаціональній базі.

Центральна Рада зайняла позиції, які різко контрастували з тогочасною політикою російського Тимчасового уряду. Проте ні резолюції з'їзду, ні постанови обраної ним Ради Народів не мали жодного впливу на наступний розвиток подій [23, с. 30].

З'їзд став яскравою демонстрацією підтримки у всеросійському масштабі автономістсько-федеративних прагнень лідерів українського руху, визнанням їх незаперечної провідної ролі у виробленні планів демократичного переустрою багатонаціональної держави, а у господарів форуму викликав справжню ейфорію. Але попри загальну підтримку українського народу, діячі Центральної Ради і соціалісти-федералісти дотримувались федеративного принципу побудови нового ладу в нецарській Росії. Перспективи державного розвитку України на з'їзді народів Росії були явно примарними, хоча давали можливість говорити про певні зрушення в політичному житті країни.

Атмосфера загального піднесення на з'їзді, декларація спільної волі всіх поневолених раніше народів про потребу шукати порозуміння, налагоджувати разом життя на федеративних засадах, вдячні погляди ближчих і дальших сусідів у бік України при вияві недовіри до великоросійської демократії, безперечно, тишили самолюбство лідерів Української революції, породжували оптимістичні настрої. Незаперечний авторитет України в усеросійському масштабі очевидно, виявилися в подальшому не лише з позитивного, але й з негативного боку. Центральна Рада переоцінила власну роль у створенні на руїнах колишньої імперії федеративної демократичної республіки. І З'їзд народів, що набрав форму яскравої, зворушливої демонстрації потягу вільних народів Росії до нових форм співжиття, явно запаморочив голову своєму ініціаторові й організаторові – Центральній Раді [18, с. 307].

Концепція Російської федерації та перспективи державного розвитку України, що її сповідували як М.А. Славинський, так і діячі Української Центральної Ради у 1917р., належить історії. Для неросійських народів це давно пройдений етап. Метою, за яку вели боротьбу, стала державна незалежність кожного з них. Проте живою є провідна ідея цієї концепції, тобто ідея гуманності, дружби, взаємопошани між народами і, що найважливіше, право кожного народу на самостійність. Ця ідея є запереченням нинішнього російського великодержавного шовінізму, який притаманний окремим політичним силам, і тому – актуальна сьогодні. До неї звертаються народи, які були об'єднані в СРСР.

Тому, як перша спроба визначення теоретичних і практичних засад федеративного переустрою Росії, З'їзд народів у Києві та перспективи державного розвитку України, М.А. Славинського має посісти належне місце в історії.

На завершення слід відзначити, що дана праця не розкриває всієї суті проблеми, не вичерпує всіх аспектів даної тематики, а тому потребує подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К.: Політвидав, 1928. – 584 с.
2. В. Верига. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. Т.1. – Львів., 2005. – 327 с.
3. Верстюк В.Ф. Осташко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. – К.,1999. – 255 с.; Болаболъченко А.А. Три долі : Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський. Біографічні нариси. – К., 1999. – 96 с.; Стрельський Г. Трубайчук А. М. Грушевський , його сподвижники й опоненти. – К.,1996. – 192 с.; Скорульська Р. Харчук Р. Остання зірка «Плеяди» // Слово і час. – 1998. – №3. – С. – 81-85.
4. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113-155.
5. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, (далі ГДА СБУ). – Ф. 6, – Спр. 71178 ФП. – Арк. 24.
6. До з'їзду народів. Телеграма // Робітнича газета. – 7 вересня. – 1917. – С. 3.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923. – Т. 3. – Ужгород 1930. Нью – Йорк 1954. – 312 с.
8. З'їзд народів // Робітнича газета. – 10 вересня. – 1917. – С. 2.; З'їзд народів Росії у Києві // Народня воля. – 25 вересня. – С. 1.
9. З'їзд народів Росії у Києві // Народня воля. – 25 вересня.
10. З'їзд народів.//Робітнича газета. – 10 вересня. – 1917.
11. З'їзд поневолених народів у Києві (у 55-ті роковини) // Сучасність. – Мюнхен. – 1972. ч 9. (141). – С. 54-58.
12. М.С. Грушевський. Спомини // Київ. – № 11. – С.138.
13. Народам Росії // Народня газета. – 21 вересня. – 1917.
14. Протокол съезда представителей народов и областей, созданных Украинской Центральной Радой 8 сентября 1917. – Фастов 1917. – 15 с.